

A MAGYAR GAZDASÁG TERÜLETI FOLYAMATAINAK MÉRLEGE: ERŐSÖDŐ TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK, VS. REGIONÁLIS KIEGYENLÍTŐDÉS

NAGY GÁBOR⁶⁶

THE UNCERTAIN RESULTS OF THE HUNGARIAN REGIONAL PROCESSES: EMERGING INEQUALITIES VS. MODERATING REGIONAL INBALANCES

Abstract: Experience confirms that spontaneous forces in the Hungarian market economy, which, in essence, operate along neo-liberal principles, undoubtedly generate inequalities and division rather than integrate regions with different potential and relative advantages. This dichotomy was clearly reflected in inequalities between the capital city and the provinces, those within rural areas and in the level of development of the constituents of the settlement network. The state development policy of the time also adopted neo-liberal principles, prioritising the sectoral approach over the regional one. This approach focused mainly on improving the competitiveness of the country as a whole, setting a pace of economic growth exceeding EU average and narrowing the productivity gap. It addressed social and regional tensions arising from, among other things, job losses, a lack of investments and less attractive investment opportunities through case-by-case interventions on the wrong scale. What further exacerbated the situation was that the state itself as a key investor contributed to spatial inequalities significantly.

A TERÜLETI FEJLŐDÉS ELMÉLETI HÁTTERE

A *területi polarizációt* a gazdasági vizsgálatok homlokterébe emelő vizsgálatok és modellek az 1950-es évektől kezdődően kerültek a regionális kutatások fő irányvonalába. **Gunnar Myrdal** (1957) nevéhez köthető az irányzat, mely a régiók közötti induláskor meglévő egyensúlytalanságokból a kumulatív hatásokon, ok-okozati láncokon keresztül, a „*spread*” és „*backwash*” hatások tartós fennmaradása révén a *területi egyenlőtlenségek fennmaradását, a különbségek növekedését vallja*. Ebbe a csoportba sorolható az ún. „*új gazdaságföldrajz*” atyja **Paul Krugman** (1991) is, aki csekély induló különbségek mellett is magyarázni volt képes a területi egyenlőtlenségek megjelenését és megerősödését, a sajátos regionális gazdasági karakter kifejlődését. Modelljében az *agglomerációs gazdaság* szerepe kulcsfontosságú, kezelni tudja az állami gazdaságpolitika hatását, de hiányoznak a technológiai externáliák, az innovációk, a gazdasági növekedés folyamatának kidolgozása.

Az előző irányzattal szemben a kutatók másik csoportja (**Rostow, W. W.** 1960, **Friedmann, J.** 1973, **Richardson, H. W.** 1980) azt vallja, hogy a kapitalista termelési modell megjelenésével létrejött regionális különbségek a tömeges terme-

⁶⁶ MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály. 5600 Békéscsaba, Szabó D. u. 40-42. E-mail: nagyg@rkk.hu

lés, a jólét általánossá válásával párhuzamosan oldódnak, s egyéni karakterű, a nemzeti gazdaságokba sokoldalúan beágyazott, egymáshoz hasonló fejlettségi szintű régiók fognak kialakulni. A modellek lényege a diffúziós hatások folyamatos jelenléte, melyek előbb erőteljes gazdasági agglomerációk kialakulását segítik, majd később a *területi kohézió és kiegyenlítés* megteremtésében játszanak döntő szerepet.

Míg a fenti vélemények szerint a területi kiegyenlítődés a piaci erők spontán mozgásával megy végbe, addig a *növekedési pólus elméletet* valló gazdasági szakértők (**Perroux, F.** 1955, **Paelinck, J.** 1965, **Pottier, P.** 1963, **Boudeville, J.-R.** 1966, **Lasuén, J. R.** 1969) egyöntetűen az *aktív állami politika* mellett teszik le a voksot. Még a gazdaságilag elmaradott térségek esetében is esélyt látnak ágazati növekedési pólusok létrehozására, s a regionális multiplikátor hatásokon keresztül a tágabb térség fejlődésének serkentésére. Igaz, **Lasuén, J. R.** (1973) a fejlődő országok példáit elemezve rámutat a gyökértelen növekedési pólusnak a duális gazdasági struktúra kialakulásában játszott szerepére, a hosszú távon rögzülő aránytalan térstruktúrára. Az elméletet kritizáló szakemberek azonban nem ezt, hanem a pólus és környezete közötti fejlődési kapcsolat erősségét, a kívülről beplántált fejlődési mag tényleges hatásrendszerét vitatták. Az elmélet gyenge pontjainak feltárása egyik irányban az innováció-orientált, másik oldalon az endogén fejlődés elméletének kidolgozásához adott ösztönzést. Ezzel együtt a kilencvenes években a magyar területi politikában felbukkannak a növekedési pólus elméletben gyökerező fejlesztési elképzelések, melyek legtisztább megjelenési formájukat az Országos Területfejlesztési Koncepcióban (1999) nyerték el.

Az *innováció-orientált iskola* **Schumpeter, J. A.** (1980) gondolataira építkeznek, de annál tovább lépve az innovációk rendszerszemléletű megközelítésével (**Edquist, C.** 1997), a nemzeti innovációs rendszerek evolucionista felfogásával (**Nelson, R. – Winter, S.** 1982), illetve az interaktív tanulási folyamat lehetőségével és korlátaival (**Lundvall, B.** 1992) foglalkozik. Számunkra a *neo-schumpeteriánus iskola* munkássága annyiban fontos, hogy felismerik a globális innovációs rendszerrel párhuzamosan létező regionális innovációs rendszerek meglétét, melyből le tudják vezetni a régiók szintjén megjelenő földrajzi specializációt.

Az *endogén fejlődési modellek* a hetvenes évektől a kilencvenes évekig jelentős fejlődésen mentek keresztül. Míg a korai írások szinte automatikus felzárkózást reméltek a belső erőforrások fokozott kiaknázásától, azok újszerű kombinációkban való hasznosításától, addig az elmúlt évtizedet a technológiai tudás újszerű felfogása, a neoklasszikus elméletekkel való határozott szakítás jellemzi. **Romer, P.** (1994) értelmezésében a tudás (beleértve a rejtett tudáselemeket is) térben egyenlőtlenül oszlik meg, a tudástranszfer lehetősége térben korlátozott, és meghatározó a személyes tapasztalatcsere. A nem tökéletes versenyben a térbeli egyenlőtlenségek megjelenése, tartós fennmaradása törvényszerű. A bázisinnovációk változása kapcsán egyes helyek, térségek – éppen a rejtett tudáselemek gyors aktivizálása révén – hosszabb távon is sikeresek lehetnek, míg más térségek az új gazdasági paradigmában elveszíthetik meglévő – hosszútávúnak tekintett – versenyelőnyeiket.

A területi különbségek világgazdasági szinten értelmezett rendszerét a *centrum-periféria modellek* kísérik meg bemutatni. Míg **Wallerstein, I.** (1974) modellje a modern világgazdasági rendszer kialakulásának folyamatát absztrahálva duális modellben írta le a vizsgált folyamatokat, addig a területi kutatások a nemzetgazdasági léptékben megjelenő (**Friedmann, J.** 1966), a települési szinten jelentkező (**Haggett, P.** 1983), vagy éppen az áramlások keltette függőség modellezésében (**Dicken, P.** 1992) alkottak maradandót. Utóbbi újszerű megközelítését adja a területi különbségek tartóssá válásának, miközben nem zárja ki a koncentrációs és dekoncentrációs (decentralizációs) folyamatok párhuzamos megjelenését. E megközelítésben a *regionális hálózatok* szerepe kulcsfontosságú a térszerkezet alakításában, a földrajzi differenciálódásban, másik meghatározó elem a városregió, a klaszszikus „*core-area*” lehet.

A kilencvenes évek *globalizációs elméletei* is kapaszkodót nyújthatnak a Magyarországon zajló folyamatok jobb megértéséhez. **Scott, A. J.** (1988) gazdasági motor térségei, ezek fejlődőképes „hinterlandjai” viszonylag jól alkalmazhatók az Európai Unió és hazánk analógiájára. **Hamilton, I. F. E.** (1999. p. 183) értelmezése a globalizációról, mely szerint az „... a kulcsszereplők érdekérvényesítésének, a térről alkotott elképzeléseik megvalósításának teret adó folyamatok sorozata”, egyértelmű kapaszkodót nyújt a külföldi tőke viselkedésének megértésében. Ezt a folyamatot bontja ki **Dicken, P.** (1992) is, amikor a vállalati stratégia-építés megváltozott súlypontjairól értekezik, különös tekintettel a vállalatirányítás optimális sémájára. (Hasonló következtetésekre jut **Dunning, J.** (1988) eklektikus elmélete, a működőtőke beruházás motivációinak elemzése kapcsán). **Knox, P.** és **Agnew, J.** (1998) világossá teszi, verseny folyik a befektetési forrásokért, melyben folyamatosan bizonyítani kell a régió (térség, település) versenyképességét.

Porter, M. (1996) *kompetitív fejlődési modellje*, mint regionális versenyképességi elmélet, integrálja az agglomerációs gazdaságok, a növekedési pólusok, a gazdasági báziselmélet főbb megállapításait. Modelljének alapegysége a térségi gazdasági klaszter, melyben a tranzakciós költségek szintje alacsony, a szinergiák léptéke magas, a fejlődési determinánsok többsége kiemelkedő szintet ér el. Am nem értelmezi a fejlődési determinánsokkal nem, vagy alig rendelkező, a globális versenybe érintőlegesen bekapcsolódó, technológiai értelemben leszakadó térségek fejlődési kilátásait. Egyedüli receptként a termelékenység folyamatos növelését ajánlja, mely magas szintű foglalkoztatás mellett előállított, külső piacokon értékesített feldolgozóipari termelést feltételez.

A földrajz meghatározó iskolái a hetvenes évek „*cultural turn*”-je óta fokozatosan fordultak el a területi modellektől (leghatározottabban az ún. „szociologizáló irányzatok” és a radikálisok), azok mechanikussága, formalizmusa miatt. A modellekkel szemben felhozott leggyakoribb érv a valós tér figyelmen kívül hagyása, a térfolyamatok léptékétől való eltekintés volt (**Martin, R.** 1999).

Hipotézisünk: a magyar gazdaság rendszerváltozás utáni 15 éves fejlődési periódusát alapvetően a területi különbségek gyors, folyamatos növekedése, s en-

nek következtében az egyes települések, térségek közötti különbségek szintjének emelkedése határozta meg.

TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁBAN

Az államszocialista gazdasági rendszer alapvető jellemzője volt a területi (elsősorban megyei) szinten megjelenő különbségek mérséklése, a területi kiegyenlítés politikája. A rendszer ideológiája alapján erre elsődlegesen az ipari üzemek központilag vezérelt telepítésén keresztül volt mód, 1965-1975. között közvetlen állami döntések révén, a későbbiekben közvetett eszközökkel, az önelszámoló egységekké alakított állami nagy ipari vállalatok telephely választásának területi preferenciáin keresztül. (Bár az MSZMP KB már 1958-ban határozatot hozott a „vidéki iparosításról”, a megvalósítás a hatvanas évek közepétől indult csupán).

A folyamat a kiemelt területi szinteken (tervezési-gazdasági régió, megye), a vizsgált dimenziókban (beruházások, termelési mutatók, állóeszközök, jövedelmek, foglalkoztatás) a területi különbségek jelentős mérséklődését eredményezte. A felszín alatt azonban több, később a területi egyenlőtlenségek növekedését hordozó folyamat is elindult. Egyik oldalról a markáns ipartalanítással a főváros fejlődését eltolták a poszt-indusztriális irányba, ami a rendszerváltás után strukturális előnyként jelentkezett a vidéki terekkel szemben. Az ötvenes évek közepén – dacára a nagy ipari centrumok első építési hullámának – a főváros súlya az ipari keresőből még mindig 40% felett mozgott, miközben az ország lakosságából alig 19%-kal részesedett. A folyamat végére – a kora nyolcvanas években – Budapest alig 28%-át adta az ipari keresőknek, miközben a népességen belüli súlya 20%-ra emelkedett.

Másrészt, a vidéki tereken belül létrejött az északkelet-délnyugat irányú ún. „Ipari tengely”, mely elsődleges befogadója volt az ipari beruházásoknak. Miután a korban elsődlegesen ipari beruházásokhoz kötötten volt lehetőség a lakásállomány, az intézmény- és infrastrukturális hálózatok, a jóléti rendszerek fejlesztésére, egy kiemelt állami nagyberuházás megszerzése kiugró fejlődési lehetőséget kínált az adott településnek és szűkebb térségének. A nyolcvanas évtized elejére tehető a fordulat, melytől kezdve a főváros és a vidék dinamikus tereinek fejlődése elvált egymástól. Előbbit a szolgáltató tevékenységek dinamizálják, utóbbiakban a feldolgozóipar aktuális húzóágazatai voltak a siker hordozói.

Az ország többi részének meghatározó gazdasági szereplőit – néhány kivételtől eltekintve – a helyi szükségletekre termelő ipari ágazatok mellett elsősorban a munkaigényes feldolgozóipari ágazatok (élelmiszer és könnyűipar – főleg a szak-képzetlen nőknek munkát adó textil- és ruházati-ipar), illetve az ún. „telephelyi ipar” alkották. Utóbbiakat egyetlen erőforrásra, a szabad, adott termelési feladatra betanítható munkaerőre létesítettek az ország gazdaságilag elmaradott (a kor értékrendjének megfelelően alul-iparosodott) térségében. E telephelyek sem képzett vezetőgárdával, sem döntési kompetenciával, sem szakmailag hozzáértő, kiszolgáló

adminisztratív személyzettel nem rendelkeztek. A rendszerváltás után az állami tulajdonú nagyvállalatok önállósították a telephelyeket, melyek zöme képtelen volt talpon maradni a piacgazdaság körülményei között, miközben az anyavállalat továbbélése – komoly áldozatok mellett – általában biztosítható volt.

A helyi gazdaságban tanácsai vállalatok, illetve a szabad, vagy szezonálisan le nem kötött munkaerő foglalkoztatására TSZ-melléküzemágak alakultak. Előbbiek a helyi tanácsok fejlesztési feladatainak végrehajtására szerveződtek, s zömük már a rendszerváltás előtt, a „kvázi-piaci” körülmények között meg tudott erősödni, ezeket később jórészt hazai magánszemélyek privatizálták. Utóbbi csoportban, néhány közgazdász a háttérpar csíráit vélte felfedezni. Az illúziót, a rendszerváltás rombolta szét.

A korábban önálló tevékenységet folytató iparosok számottevő részét háziipari, vagy kisipari szövetkezetekbe tömörítették. A sikeresek ma is léteznek, a Harmadik Itália modelljét idéző specializált, magas minőségű termékekkel. A kevésbé perspektivikusak vagy megszűntek a rendszerváltás után, vagy tagjai ismét egyénileg (esetleg kisebb gazdasági társaságokban) folytatták a tevékenységüket.

A látszólagos kiegyenlítődés csapdáját az jelentette – amire a kor kutatói már akkor felhívták a figyelmet –, hogy mindez a megyén (régión) belüli területi különbségek erőteljes kiéleződése révén valósult meg. **Vági Gábor** (1982) mutatta be a fejlesztési források elosztásának sémáját, mely elsődlegesen a megyeszékhely fejlődését preferálta, juttatott eszközöket a kisebb városok növekedésének serkentésére is, de a településállomány zömét alkotó falvak felé alig csordogált központi forrás. Mindez azért nem vezetett általános társadalmi feszültséghez, mert a hetvenes évektől a mezőgazdasági nagyüzemek erőteljesen hozzájárultak a falvakban folyó fejlesztésekhez, jóléti intézményrendszert tartottak fenn. A tagjaik számára lehetővé tett háztáji termelés olyan kiegészítő jövedelemforrást jelentett, mely érdemi életszínvonal emelkedést is eredményezett – jelentős túlmunka árán.

Az MSZMP munkás-szárnya (radikális baloldal), akik a nagyipari szervezett munkásrétegben, ezen belül a szakmunkás gárdában látta a párt fő társadalmi bázisát, érzékelték a vidék, mezőgazdaság által generált felzárkózását, s azonnali lépéseket követeltek. A kádári rezsim – egyik utolsó reális lépéseként – a vidék anyagi gyarapodását továbbra is támogatva, az ipari nagyüzemi dolgozók számára is lehetővé tette a munka melletti kereseti lehetőséget, a gazdasági munkaközösségek rendszerének engedélyezésén – kezdetben támogatásán – keresztül 1982-től. Ez a váltás az egyéni teljesítmény anyagi elismerésének lehetőségét vitte bele a rendszerbe, a hatékonyság logikáján keresztül a bizalmi elvre építkező, kis termelő, szolgáltató egységek létrehozását segítette elő. (A „második gazdaság” megléte segítette a későbbi piaci átmenetet, a vállalkozás-alapítást). A gyorsan terjedő „kvázi-magánvállalkozások”, majd 1984 után a valódi magáncégek (Gmk, Pjt, kisvállalatok) terjedése az ország területi szerkezetének egy új típusú megosztottságát vetítette elő (**Nemes Nagy J. – Ruttkay É.** 1989). A későbbi vizsgálatok (**Rechnitzer J.** 1993) a tér hasonló fragmentáltságáról tanúskodtak a *vállalkozási aktivitásban*,

mely a nagycentrumok kiugró aktivitása mellett határozott Nyugat-Kelet lejtőt rajzolt ki.

A zömében kisméretű gazdasági egységek létrejötte azonban csupán egyik – látványos, de nem a leghatékonyabb – alakítója volt a rendszerváltás nyomán formálódó új gazdasági térstruktúrának. A két meghatározó folyamatot a *privatizáció*, valamint a *zöldmezős beruházások* jelentették, hiszen e két csatornán (s különösen az elsőt) nagyságrendekkel nagyobb tőkék mozogtak, mint a „vállalkozási boom” esetében. A volt állami (tanácsi) vállalatok átalakítása és magánkézbe adása közvetlenül kevésbé formálta a térszerkezetet, hiszen a meglévő termelői kapacitások tulajdonosi körének cseréje ment végbe. Ám nem volt mindegy, hogy a magánosítás mikor történt, milyen ágazatot érintett, milyen tulajdonosi csoport került meghatározó döntési pozícióba, milyen vállalati stratégia mentén folytak a fejlesztések, ezek milyen eredménnyel jártak. A privatizáció esetében tehát a minőségi elemek határozták meg a vállalati szintű sikert és alkalmazkodóképességet, s nagyobb távlat tekintve akár a település, térség fejlődési kilátásait is.

Míg a magánosítás esetében a meglévő kínálat orientálta a befektetői kört, a *zöldmezős befektetések* esetében a befektetői motivációtól függően a piac, a logisztikai helyzet, az elérhetőség, a meglévő szakmakultúra, vagy éppen a korábbról átörökölt kooperációs hagyományok mozgatták a befektetéseket. A *privatizáció* esetében a kínálat területi egyenlőtlensége, a folyamat kifutása erősítette a főváros és tágabb terének, valamint a Dunántúl északi megyéinek gazdasági pozícióját, ám a területi különbségek drasztikus kiegyenlítését a zöldmezős beruházások regionális eloszlása eredményezte. A zöldmezős befektetések inkább a vidéki tereket, az osztrák-magyar határzónát, a Bécs-Budapest tengelyt, a főváros tágabb agglomerációs terét célozták.

Önmagukban a vállalkozási aktivitás területi egyenlőtlenségei, a privatizációs folyamat, a zöldmezős beruházások sem eredményezték volna a területi különbségek a valóságban bekövetkezett nagymértékű kiegyenlítését, ha nem párosultak volna a tőke által kevésbé preferált térségek húzóágazatainak *válságával és leépülésével*. Mind a korábbi ipari terek egyoldalúan fejlett, nagy anyag- és energiaigényű feldolgozó- és kitermelőiparára, mind a nagyüzemi agrártermelésre, a rá épülő feldolgozó vertikumra és a könnyűiparra alapozott térségi gazdasági modell válságba került, melyből sem a privatizáció, sem a szigetszerűen megjelenő, de érdemi modernizációs hatást ki nem fejtő zöldmezős beruházások nem tudták kilendíteni az érintett térségek gazdaságát, egészen a kilencvenes évek végéig. A *válság- és dinamikus terek erőteljes térbeli elkülönülése* eredményezte az országban megjelenő egyenlőtlenségeket, melyek lényegesen átformálták a rendszerváltás előtti területi struktúrát, s hosszabb időre konzerválták a belső megosztottságot.

A *piaci erők* a rendszerváltást követő jellegzetes szakaszokban – válság és visszaesés, a térben és időben eltolódással jelentkező stabilizáció, a gyors gazdasági növekedés, illetve a lassúbb gyarapodás periódusa – a regionális különbségek növelése irányába hatottak. Ez a differenciálódás mind a főváros–vidék, mind a vidéken belüli különbségek, valamint a településhálózat elemei közötti fejlettségi el-

térések kapcsán láthatók. Az eddigi tapasztalatok szerint az *neoliberális* elvek alapján működő *magyar piacgazdaság spontán erői* különbségeket generálnak, *megosztottságot teremtenek*, ahelyett, hogy integrálnák az eltérő adottságú, különböző komparatív előnyöket felvonultató térségeket.

A korszak *állami fejlesztési politikája* neoliberális elveken nyugodott, melyben az ágazati szemlélet dominált a területivel szemben. Ez a megközelítés az ország, mint egész versenyképességének növelésére, az Európai Unió átlagát meghaladó növekedési ütemre, a termelékenységi szakadék csökkentésére helyezte a hangsúlyt, s a társadalmi, illetőleg a térségi szinten megjelenő feszültségeket (munkahelyek eltűnése, befektetések hiánya, alacsony szintű vonzerők) eseti (elégtelen léptékű) beavatkozásokkal kezelték. Ugyanakkor, az állam, mint meghatározó beruházó, maga is számottevően *hozzájárult a területi különbségek növekedéséhez*. Az állam által végrehajtott investíciók az összes beruházási volumen 20-25%-át tették ki, szemben a gazdasági szereplők közel kétharmados súlyával. Számítások szerint az állam szerepe a területi különbségek növelésében 17-18%-ra volt tehető a kilencvenes évtized folyamán.

Az 1996-ban törvényi háttérrel kapó *területfejlesztés és területrendezés* a forráshiány következtében, alig volt képes érdemi fejlesztéseket finanszírozni, az egyes térségek fejlődési pályáját számottevően befolyásolni. Az Orbán-kormány által indított *Széchenyi Terv* a látszat (beadott és sikeres pályázatok száma, elnyert források nagysága) ellenére, a gazdasághoz közvetlenül kötődő programokban tovább növelte a meglévő különbségeket az ország területi egységei, települései között. Bár a 2004-2006-os évre szóló *Nemzeti Fejlesztési Terv* térségi hatásrendszerét ma még nem lehet látni, ám a kiírt pályázatok tematikája a korábbi logika mentén formálódott ki, ami aligha vezet egy területileg kiegyenlítettebb fejlődéshez. A magyar költségvetés pozíciója csekély mozgásteret hagy a hazai finanszírozású fejlesztési programok számára, az Unió források lekötését célzó nemzeti társfinanszírozás előteremtése az egyes tárcák forrásait erősen megterheli. Ilyen körülmények között az ágazatok részéről a területi elvet előtérbe helyező fejlesztési politikát várni naivitás, s ezen nem változtat, hogy a területfejlesztés meghatározó elemei a régiók a korábbi évekkel összevetve nagyobb saját forrásokkal rendelkezhetnek. A központi kormányzattól átvett források átlagosan 92%-a feladatra kapott, nem szabad felhasználású, s inkább ágazati, mint regionális érdekeket szolgál.

A gazdasági indikátorok területi alakulását a jövedelmi viszonyok alakulása is követi. Ennek oka nem csupán az, hogy a dinamikus térségekben magasabb a keresők aránya, és kisebb a munkanélkülieké, hogy ott jobban megfizetett munkások dolgoznak. Még a területi különbségeket elvben kiegyenlítő – s mérete miatt sok esetben kritizált – közalkalmazotti szféra esetében is érdemi területi különbségek mutatkoznak a gazdagabb és szegényebb térségek, települések között, s hasonló mértékű különbségek mutatkoznak a nyugellátás esetében is. Az állam által ellenőrzött és meghatározott szférákban is jelentkeznek – a piaci szféránál mérsékeltebb – Nyugat-Kelet lejtő. A jövedelmek alacsonyabb szintje ugyanakkor, nem párosul alacsonyabb megélhetési költségekkel. A leszakadó régiókban élő családok megha-

tározó vagyontárgyainak (föld, lakás, vagy ház) értéke töredéke a dinamikus térségekben lévőknek, ami korlátozza a területi mobilitási hajlandóságot a stagnáló, lemaradó területekről a felfutó, sikeresnek tekintett térségek irányába.

A rendszerváltás korszaka egyértelműen a területi differenciálódás időszaka Magyarországon, mely másfél évtized elteltével azokat a területi modelleket látszik igazolni, melyek a mérsékelt induló eltérések kumulálódásából építkező erőteljes regionális differenciálódást jelezték előre, s e különbségek tartós fennmaradását prognosztizálták.

E kérdésben **Enyedi György** (2005. pp. 19-20) érdemben más véleményt fogalmaz meg: véleménye szerint a hazai területi különbségek növekedése 1996-ot követően lelassult, illetve megállt, s az országon belül kialakult területi különbségek az ezredforduló táján lényegében megfelelnek az 1978-as szintnek. Saját, hasonló témában végzett korábbi kutatásaink (**Nagy G.** 2004, 2005), illetve az e tanulmány megírását megelőző recens számítások azonban arra utalnak, hogy a területi különbségek növekedése nem állt meg a gazdaság rendszerváltás utáni növekedési periódusában sem. *Az ezredfordulót követően, regionális, megyei és kistérségi szinten egyaránt meghatározó a területi különbségek növekedése, kiegyenlítődési folyamatok legfeljebb a budapesti agglomeráción belül (illetve a tágabb közép-magyarországi régió területén), illetve a főváros és néhány gazdasági értelemben kiugró fejlődési pályát bejárt vidéki várostérség esetében lehet beszélni. A gazdasági különbségek csökkenését elsősorban az ipar területi szerkezetének átrendeződése kapcsán érezhetjük, hiszen itt látványos jelentőségvesztést szenvedett el Budapest (sőt Pest megye is) a korai és a később gyors fejlődésnek induló megyék rovasára. (Előbbire Vas, Győr-Moson-Sopron és Fejér, utóbbira pl. Somogy, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén hozható fel példaként). Valójában azonban, ez a jelenség nem döntő a területi különbségek alakulásában. A terciér szektor dominánssá vált a magyar gazdaságban, s a térszerkezet formálásában is fokozatosan átveszi az elsődleges szerepet az ipari tevékenységektől. E téren a főváros kiugró szerepe országos szinten megkérdőjelezhetetlen, a vidéki térben a nagyvárosi térségek szerepe a meghatározó (**Nagy G.** 2006). Összességében fokozatos térbeli koncentráció zajlik, sőt a rurális térségekben kiürülési tendenciákkal találkozhatunk (**Nagy E.** 2005a). Ugyanakkor azt is érzékeljük, hogy a rendszerváltás végén a területi különbségek feltárása terén lényegesen nehezebb helyzetben vagyunk, mint akár tíz évvel korábban. Új elemzési rétegek alakultak ki (**Csatári B. et al.** 2004, **Nagy E.** 2005b), melyek vizsgálata nélkül a területi folyamatok mérlegét sem lehet megvonni.*

ELMÉLETI KÖVETKEZTETÉSEK

A centrum-periféria kapcsolatrendszeret **Ash Amin** (1976) a hatalom egyenlőtlen földrajzi megoszlásából vezette le. A magrégió az egyenlőtlen csere eredményeként koncentrálna a gazdasági hatalmat, ellenőrzi a technikai haladást és a termelési folyamatot, a periféria felől a mobilizálható javak, erőforrások, valamint a termelés során keletkezett értéktöbblet áramlik a centrum irányába, hogy támogasson

sa annak további fejlődését. A periféria autonóm – a centrumtól független – fejlődése egyre nehezebbé válik, hiszen a centrum a saját érdekei mentén alakítja a politikai döntéshozatal egész mechanizmusát. (A kritikusok szerint hibás az ok-okozati lánc, mely szerint a hatalom társadalmi koncentrációja maga után vonja a térbeli csomóponti szerep kialakulását is).

Storper, M. és **Walker, R. A.** (1989) a területi különbségek fő alakítójának a termelés területi expanzióját, a *globális telephelyválasztást* tartja, mely a nyolcvanas évtizedre a kereskedelemnél (egyenlőtlen csere) fontosabb okává vált az egyenlőtlen területi fejlődésnek. **Krugman, P.** (1991) ezt azzal egészíti ki, hogy agresszív ágazati és területi politika, valamint új háttérfeltételek mellett esély nyílhat új területi egységek felemelkedésére, a meglévő térstruktúra újrarajzolására. Lényegében arról van szó, hogy a mobil tőke számára kell kedvező letelepedési feltételeket kínálni, biztosítva a magas szintű megtérülés lehetőségét. Bár a termelési folyamat dekoncentrációja, a döntéshozatal egyes elemeinek decentralizációja újrarajzolhatja a gazdaság globális térképét, a termelési lánc kulcsfontosságú elemeinek kontrollját megtartva nem következik be érdemi változás a világgazdaságban.

A valóságban a *domináns társadalmak* képesek csupán szerves, belső erőforrásaik optimális szintet közelítő kiaknázásán alapuló fejlődésre, a függő társadalmak csak a domináns szereplők szükségleteinek mértékében, azt mintegy visszatükrözve képesek növekedésre. A „feltörekvő piacok” országainak példája jelzi, hogy önmagában látványos előrelépésük, erőteljesen függ a globális és szupranacionális szervezetek (főképpen a globális pénzpiacok) kontrolljától. Ez a fejlődési pálya komoly társadalmi veszélyeket rejt magában: az aszimmetrikus kapcsolatrendszer miatt a függő ország társadalmi struktúrája dezintegrálódhat, miközben csupán a felszínét képes adaptálni a domináns társadalmat működtető rendszernek.

A helyi gazdaság meghatározó szereplőivé növekvő *multinacionális cégek* leányvállalatai, a velük kapcsolatba kerülő helyi beszállítók, alvállalkozók a külső döntési központok által koncentrált és mozdított tőkeáramlás fogaskerekei. A helyi szint döntéshozóinak mozgásteret erőteljesen leszűkült, melyet nemzetközi és nemzeti szintű szabályozási rendszerek, intézmények egész hálózata ellenőriz. Ugyanakkor a centrum fejlődése is függ az (alulfejlett) periféria lététől, a területi egyenlőtlenségek tartós fennmaradásától. Ez a *kölcsönös függőség* bár erősen féloldalas, mégis némi teret és lehetőséget ad a helyi kezdeményezések, akciók, fejlesztési lépések indításakor. Ennek következtében a függő gazdaságokban is bekövetkezhet valódi fejlődés, felzárkózás a fejlettebb régiókhoz, mérséklődhet az egyoldalú alávetettség. Sikeres szerkezetváltás (mely egyúttal gazdaságpolitikai fordulatot is feltételez) esetén akár feljebb is lehet kapaszkodni a globális ranglétrán.

A nagyvárosi régiók függősége a külső perifériáktól erősebb a látszólagosnál – üzenték a **Brandt-Jelentések** (1980, 1983) – hiszen amíg a periféria választhatja a nagyfokú elzárkózást a globális trendektől, vagy kapcsolódhat más, kedvezőbb fejlődési lehetőséget kínáló centrum irányába, lazítva egyoldalú függőségét a magrégiótól, növelve saját mozgásterét, addig a központi szerepű metropoliszok esetében a globális folyamatok elől való elzárkózás fel sem merülhet, mint alternatíva.

Ha perifériájuk lecsökken, akkor kínálati pozíciójuk a globális mobil tőke felé romlik, ami visszaeső befektetésekben, versenypozíció romlásban jelentkezik.

A gazdaságot mozgató mobil tőke bevonásához már nem elég a hagyományos gazdasági erőforrások kínálata, egyre fontosabbá válik az extern feltételek minél teljesebb körének magas színvonalú biztosítása, legalább a megcélzott tevékenységek esetében. Ennek eredményeként térben koncentrált, specializált lokális, vagy térségi gazdaság kialakítására nyílik mód és lehetőség. A térségi szinten jelentkező alulfejlettség általában kiegyenlítetlen térstruktúrával párosul. Az egyes területi egységek saját fejlődésük zálogát sokkal inkább látják a távoli centrummal ápoltt intenzív kapcsolatokban, mint a szomszédos térségekkel való együttműködésben, a problémák közös megoldásában. (A fejlődő országokra – *Slater, D.* (1975) – kidolgozott példa alkalmazható a hazai térfolyamatokra, a térségek kommunikációs gyakorlatára).

A *marxista földrajzi megközelítés* (*Harvey, D.* 1982, *Smith, N.* 1984) a hatalom egyenlőtlen megosztásáról beszél, mely területi egyenlőtlenségeket involvál, legyen szó közvetlen, vagy közvetett ellenőrzési lehetőségről, a létrehozott hálózatokon keresztül a tér meg-, illetve újjászervezéséről, vagy a technikai, innovációs előnyök kihasználásáról. A hatalom egyenlőtlen megosztásának okát a tulajdonviszonyokban látják. A legnagyobb hatalommal bíró szereplők megszervezik a teret és a benne zajló folyamatokat, maguk felé terelik a hasznot, ami osztálykülönbségeket generál, s társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusokon keresztül manifesztálódik. A kiváltságos kisebbség az állami apparátust is felhasználja céljai eléréséhez, miközben részt enged neki a haszonból. (Ez nem az állami apparátus korrumpálását jelenti! A tőkének kedvező döntések meghozatala és végrehajtatása fejében az információkhoz való hozzáférést kínálják fel).

Az *egyenlőtlen területi fejlődés* kihasználja az egyes térségek fejlettségében jelentkező időbeni és strukturális különbségeket. Ma Európa legfejlettebb városrégióit döntően a poszt-indusztriális fejlődési pálya jellemzi, miközben a nyolcvanas években látványos felzárkózást mutató régiókat (Dél-Németország, Dél-Franciaország, Katalónia, Harmadik Itália) a poszt-fordista elveken alapuló ipari termelés, a rugalmas specializáció modellje lendítette dinamikus fejlődési pályára. Az új termelési modell erőteljes gazdasági szerkezetváltás mellett ment végbe, új – sok esetben mesterségesen letelepített – húzóágazatok váltak a térségi gazdasági dinamika hordozóivá. Ez a felfutás csak átmeneti, az olcsóbb bérű versenytársak mára csaknem minden ágazatban – leszámítva a globális összehasonlításban is élenjáró tevékenységeket – komparatív előnyökkel rendelkeznek. Ahogyan *Neil Smith* (1984) fogalmazott, a tőke mozgásában kimutatható oszcilláció a mindenkori alulfejlett régiók között, ami érdemben nem alakítja át a meglévő hatalmi viszonyokat.

A magyar gazdaságban zajló centrum és perifériaképződés nem független a fenti globális folyamatoktól. Miközben a kormányzati politikák elsőrendű prioritása a mielőbbi sikeres felzárkózás az európai kontinens vezető gazdaságaihoz, addig az ország nagy része képtelen felvenni a főváros által diktált fejlődési ütemet, jelentős része pedig abszolút értelemben is leszakadóban van az Uniós átlagtól. Ami-

kor a kormányzati politika fontosságát minden releváns térelmélet kiemelten kezeli, a hazai irányítási és szabályozási gyakorlatot a piac mindenhatóságába vetett (meghaladott) nézetek uralják. *Ad-hoc* intézkedéseken kívül – melyek akut válsághelyzetek kezelését hivatottak szolgálni – kormányzati szinten nem érhető tetten komplex területi politika, igaz a parlamenti és parlamenten kívüli politikai erők részéről sem érkezett még e terület kihívásaira hatékony válaszként értelmezhető stratégia.

IRODALOM

- Amin, A.* 1976. Unequal development. Monthly Review Press, New York–London.
- Boudeville, J.-R.* 1966. Problems of regional economic planning. Univ. Press, Edinburgh.
- Brandt-Report* 1980. North-South: a programme for survival. Pan Books, London.
- Brandt-Report* 1983. Common crisis: North-South co-operation for world recovery. Pan Books, London, MIT Press, Cambridge, MA.
- Csatári B. et al.* (eds.) 2004. Regions in Infomation Society – a Hungarian case-study. Discussion Papers Series 42. Centre for Regional Studies, Pécs. p. 113.
- Dicken, P.* 1992. Global shift. The internationalisation of economic activity. Paul Chapman, London.
- Dunning, J.* 1988. The theory of international production. The International Trade Journal 3. pp. 269-296.
- Edquist, C.* 1997. Systems of innovation. Cassel, London.
- Enyedi Gy.* 2005. Processes of regional development in post-socialist Hungary. In: *Barta Gy. et al.* (eds.). Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 18-28.
- Friedmann, J.* 1966. Regional development policy: a case study of Venezuela. MIT Press, Cambridge MA.
- Friedmann, J.* 1973. Urbanisation, planning and regional development. Beverly Hills Cal.–London.
- Haggett, P.* 1983. Geography. A modern synthesis. Harper-Collins, New York.
- Hamilton, I. F. E.* 1999. A globalizáció és a lokális gazdasági fejlődés. In: *Nemes Nagy J.* (szerk.). Helyek, terek, régiók. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. pp. 87-101.
- Harvey, D.* 1982. The limits to capital. Univ. Press, Chicago.
- Haynes, K. E. – Fortheringham, A. S.* 1988. Gravity and spatial interaction models. Scientific Geogaphy 2. SAGE Beverly Hills–London–New Delhi.
- Knox, P. – Agnew, J.* 1998. The geography of the world economy. 3rd edition. Arnold, London. Routledge–Chapman&Hall, New York.
- Krugman, P.* 1991. Geography and trade. MIT Press, Cambridge MA.
- Lasuén, J. R.* 1969. On growth poles. Urban Studies 6. pp. 137-161.
- Lasuén, J. R.* 1973. Urbanisation and development. The temporal interaction between geographical clusters. Urban Studies 10. pp. 163-188.
- Lundvall, B.* (ed.) 1992. National systems of innovation. Pinter, London.
- Martín, R.* 1999. The new „geographical turn” in economics: Some critical reflections. Cambridge Journal of Economics 23. pp. 65-91.
- Myrdal, G.* 1957. Rich lands and poor. Harper&Row, New York.
- Nagy E.* 2005a. Retail restructuring and emerging spatial patterns of consumption: New aspects of development disparities in Hungary. In: *Barta Gy. et al.* (eds.). Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 161-181.
- Nagy E.* 2005b. Transition and polarisation: Advanced producer services in emerging regional (market) economies. The Service Industries Journal 25/2. pp. 229-252. Routledge.
- Nagy G.* 2004. A gazdasági távolság meghatározása potenciálmodell segítségével. Területi Statisztika 7/1. pp. 31-40.

- Nagy G.** 2005. Changes in the position of Hungarian regions in the country's economic field of gravity. In: **Barta Gy. et al.** (ed.). *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 124-142.
- Nagy G.** 2006. Várostérségek és gazdasági versenyképesség. In: 2. Településföldrajzi Konferencia zárókötet. (Közlésre elfogadva). Szombathely. p. 10.
- Nelson, R. – Winter, S.** 1982. *An evolutionary theory of economic change*. Harvard Un. Press, Cambridge MA.
- Nemes Nagy J.** 1984. Fizikai analógiákon alapuló területi elemzési módszerek. In: **Sikos T. T.** (szerk.). *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban Földrajzi Tanulmányok 19*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J.** 1987. A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J.** 1998. A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba Ember-Település-Régió 2. Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. – Ruttkay É.** 1989. *A második gazdaság földrajza*. OT TGI, Budapest.
- Paelinck, J.** 1965. La théorie du développement polirisé. *Economie Régionale* 159. pp. 203-254.
- Perroux, F.** 1955. Note sur la notion de pole de croissance. *Economie Appliquée* 7. pp. 307-320.
- Porter, M.** 1996. Competitive advantage. Agglomeration economies and regional policy. *International Regional Science Review* 1-2. pp. 85-94.
- Pottier, P.** 1963. Axes de communication et développement économique. *Revue Économique* 14. pp. 58-132.
- Rechnitzer J.** 1993. Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK, Győr.
- Richardson, H. W.** 1980. Polarisation Reversal in Developing Countries. *Papers of the RSA* 12. pp. 67-85.
- Romer, P.** 1994. The origins of endogenous growth. *Journal of Economic Perspectives* 8. pp. 3-22.
- Rostow, W.W.** 1960. *The stages of economic growth. A non-communist manifesto*. Harvard Un. Press, Cambridge MA.
- Schumpeter, J. A.** 1980. A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. KJK, Budapest.
- Scott, A. J.** 1988. *New industrial spaces*. Pion, London.
- Slater, D.** 1975. The poverty of modern geographical inquiry. *Pacific Viewpoint* 16. pp. 159-176.
- Smith, N.** 1984. *Uneven development*. Basil Blackwell, Oxford–New York.
- Stewart, J. A.** 1948. Demographic gravitation: Evidence and application. *Sociometry* 11. pp. 31-58.
- Storper, M. – Walker, R. A.** 1989. *The capitalist imperative: territory, technology and industrial growth*. Blackwell, Oxford.
- Vági G.** 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért*. KJK, Budapest.
- Wallerstein, I.** 1974. *The modern world system*. Academic Press, New York–London.